

LIETUVOS DARBO ŽMONIŲ PASTANGOS ŠVIESTIS KAIZERINĖS OKUPACIJOS PRIESPAUDOJE 1915—1917 m.

A. ENDZINAS

Panaikinus baudžiąvą, ėmė sparčiau vystytis gamybinės jėgos, o tai reikalavo iš darbo žmonių daugiau mokslo žinių. Siekdama panaikinti nacionalinę bei kultūrinę priespaudą, iškovoti spaudos laisvę ir lietuviškų mokyklų steigimo teisę, lietuvių liaudis pradėjo kovą prieš biurokratinę caro administraciją. Tuo metu, kai lietuviškoji buržuazija pataikavo cariniam režimui, lietuvių liaudis kovojo už socialinį išsivadavimą iš engėjų priespaudos. Šioje kovoje ją rėmė visos Rusijos pažangioji visuomenė.

Vėliau, 1905 m. revoliuciniai įvykiai privertė caro vyriausybę padaryti kai kurių nuolaidų ir mokyklinės veiklos srityje. Buvo leista steigti privačias lietuviškas mokyklas, mokytis lietuvių kalbos pradinėse mokyklose, mokytojų seminarijose bei pedagoginiuose kursuose. Bet, nuslopinusi 1905 m. revoliuciją, caro vyriausybė ėmė palaipsniui naikinti padarytas nuolaidas.

Revoliucijos bei lietuvių revoliucinių socialdemokratų veikiami darbo žmonės gynė iškovotus laimėjimus. Jų kovingumas vis augo, ir jie siekė sukurti mokyklą su dėstomąja gimtąja kalba. Šis kovingumas turėjo didelės įtakos, vystant švietimą sunkiomis kaizerinės okupacijos sąlygomis.

* * *

Pirmasis imperialistinis pasaulinis karas prasidėjo 1914 m. liepos mėnesį. Tų pačių metų rugsėjo mėnesį vokiečių kariuomenė įžengė į Suvalkų guberniją. Prasidėjo gyventojų evakuacija. Kartu su gyventojais buvo evakuojamos ir įvairios mokymo įstaigos¹. „(..) prasidėjo Rusijos armijos traukimas ir priverstinis vietos gyventojų Rusijos gilumon varymas. Kiek tada teko darbo žmonėms nukentėti, rodo visi tų laikų leidiniai“². Pati evakuacija vyko keliais etapais: 1) iš pafrontės į labiau nutolusias vietas (Panevėžį, Trakus, Vilnių, Rygą ir kitur) ir 2) iš ten į Rusijos gilumą.

Kartu su moksleiviais ir mokytojais į Romnų, Kalugą, Černigovą, Poltavą, Vitebską, Voronežą ir kitus miestus buvo evakuotos visos bendrojo lavinimo mokyklos, specialiosios mokymo įstaigos, aukštesniosios liaudies

¹ CV Spalio revoliucijos archyvas, f. 1318, b. 52, l. 27—28.

² V. K a p s u k a s, Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir Tarybų valdžia, leid. 2, Vilnius, 1958, p. 7.

mokyklos, beveik visi žemesniųjų mokyklų mokytojai ir liaudies mokyklų direkcijos³.

Vokiečių okupacinė kariuomenė nerado krašte vadovaujančių administracijos įstaigų. Tai buvo paranku Vokietijai, nes galėjo primesti kraštui grynai kolonijinę okupacinę administraciją ir okupacinius valdžios organus. Tai lietė ir švietimą.

Įsikurdami užgrobtame krašte, okupantai iš jo išskyrė pafrontės juostą ir jų sukurtai Lenkijos generalinei gubernijai priskirtą plotą. Likusi teritorija buvo palikta vyriausiojo vokiečių rytų fronto karo vado žiniai. Ji pavadinta „Das Land Ober—Ost“, sutrumpintai Ober Ost. Čia buvo suorganizuota savita karinė okupacinė administracija, kuri vadinosi Oberostu.

Į Oberosto teritoriją buvo įjungta Kauno bei Suvalkų gubernijų plotai, dalis Vilniaus, Gardino ir Kuršo gubernijų. Administraciniu atžvilgiu ši teritorija buvo suskaldyta į šešias vokiečių karines apygardas, o šios — į apskritis, tuomet vadintas kreizais, kuriuos valdė kreizhauptmanai⁴.

„Kaizeriniams grobikams Lietuva buvo tada kolonija, kuri turėjo parūpinti kuo daugiausia maisto produktų jų kariuomenei ir žaliavų pramonei“⁵. Vokietijos ir vokiečių kariuomenės interesai buvo laikomi aukščiau visko.

Kuršo vokiečių karinę administracinę apygardą⁶ išskiriame. Šį kraštą vokiečiai okupantai laikė grynai vokišku. Ten buvo steigiamos tik vokiškos mokyklos ir įvestas privalomas jų lankymas. Tokiomis sąlygomis Kuršo darbo žmonės negalėjo steigti mokyklų, kuriose būtų mokoma gimtąja kalba.

* * *

Iš pradžių vokiečių okupacinė kariuomenė ir susiorganizavę kariniai okupaciniai organai užgrobtą krašto gyventojų švietimu nesidomėjo. Okupantams rūpėjo išvežti į Vokietiją paimtus karo trofėjus ir iš gyventojų prisiplėštas gėrybes. Tada jie uždraudė tik rusų kalbą ir rusiškus vadovėlius. 1915 m. spalio 27 d. Vilniaus apygardos karinė okupacinė administracija išleido tokį įsakymą:

„Apskelbimas.

1. Mokyklose draudžiama mokyti rusų kalboje.
2. Gubernijos rybose guli yvairiose vietose išdvėšę arkliai. Gyventojai turi tuos arklius tuojaus užkasti, nelaukiant tam tikro paliepimo.
3. Pasipriešinimas prieš skaitlines 1 ir 2 bus baudžiami pinigais ligi 1000 m. arba kalėjimu ligi 6 mėnesių“⁷.

Mokyklų ir kritusių arklių sugretinimas, milžiniška bausmė rodo, kaip niekinamai okupantai žiūrėjo į vietos gyventojus ir kokiu pavojingu laikė rusų kalbos mokymą. Analoginius įsakymus, draudžiančius rusų kalbos mokymą, išleido ir kitos karinės administracijos.

Nors vokiškieji okupantai vietos gyventojų švietimu nesirūpino, bet vokiečių kilmės gyventojų vaikams komendantūros kai kur įsteigė vokiškas mokyklas. Tokios mokyklos buvo įsteigtos Kybartuose, Virbalyje ir kitur. Tai buvo daroma, norint sustiprinti krašte vokiškąjį elementą.

³ Отчет о деятельности центрального литовского общества по оказанию помощи пострадавшим от войны за время с 22-го ноября 1914 г. по 1-ое июля 1915 г., Петроград, 1915.

⁴ Das Land Ober—Ost, Stuttgart, 1917, p. 81.

⁵ R. Šarmaitis, Darbo žmonių kova dėl Tarybų valdžios Lietuvoje 1918—1919 m., Vilnius, 1948, p. 5.

⁶ Latvijos dalis.

⁷ Głazner Stefan, Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915—1917, Stosunki prawne, Lwów, 1929, p. 143; „Židyns“, 1937, Nr. 3, p. 317.

Oberosto žemėlapis su administraciniu paskirstymu

Kai kur ir lietuvių mokykloms buvo paskirti mokytojai vokiečiai iš vietos komendantūrai priskirtų kareivių. Taip buvo Pajevonyje, Veiveriuose ir kt. Tos mokyklos veikė germanizavimo tikslais.

Kai kurių Vokietijos pasienio vietovių turtingesnieji gyventojai patys pareiškė norą, kad mokyklose būtų mokoma vokiškai. Vokiečių kalbos mokėjimas jiems buvo naudingas, spekuliuojant su Vokietijos gyventojais. Pirmosiomis okupacijos dienomis Pajevonio gyventojų delegacija kreipėsi į vietos vokiečių komendantūrą, prašydama skirti Pajevonio pradinei mokyklai vokiečių mokytoją⁸. Tokį žygį okupantai, be abejo, sveikino ir prašymą patenkino.

Nesitenkindami keliomis vokiečių okupacinių organų atsitiktinai įsteigtomis mokyklomis, kuriose buvo mokoma vokiečių kalba, krašto gyventojai, kiek nutolus karo veiksams, ten, kur buvo sąlygos, ėmė itin aktyviai ir sąmoningai steigti savas mokyklas. Jose buvo mokoma gimtąja kalba. Štai Šakių apskrityje prieš karą buvo 21 mokykla. Prasidėjus karui, mokslas visose mokyklose buvo nutrauktas, nes daugelis mokytojų išvyko į Rusiją. Užėmus šią apskritį vokiečiams, žmonių pastangomis buvo atidarytos buvusios mokyklos ir imta steigti naujos⁹.

Vokiečių okupacinė administracija iš pradžių dar neparodė savo tikrųjų ketinimų krašto atžvilgiu. Gyventojai dar tikėjo, jog okupantai parems jų norą šviestis, bent netrukdyt jų pastangų steigti mokyklas. Taip buvo tik okupacijos pradžioje.

Darbo žmonių steigiamos mokyklos nebuvo panašios į įprastą normalias mokyklas. Buvo mokoma be įprastinių mokyklinių sąlygų, be mokyklinės higienos ir didaktikos reikalavimų, be vaizdinių ir rašomųjų priemonių. Tuo metu dirbęs mokykloje mokytojas Vincas Jonuška rašo savo dienoraštyje: „Vakar buvau nuėjęs į Rieklus paieškoti kreidos, nes mano pirktas chemiškas paišelis blogai rašo. Pas Bučiūną gavau nedidelį šmotelį“¹⁰.

Mokyklinių pastatų beveik nebuvo. Daugelis jų buvo karo veiksmy su-naikinti, kitus užėmė vokiečių ligoninės ar komendantūrų kareiviai. Gyventojų įsteigtose mokyklose vaikai rinkdavosi kasdien ar po savaitę vis kitose valstiečių, leidžiančių savo vaikus į tokią mokyklą, troboje, kartais — pastoviai kurioje nors didesnėje valstiečio pirkioje. Patalpos nebuvo pritaikytos mokymo reikalui. Ypač sunku su patalpomis buvo skurdžiuose Vilniaus karinės administracijos kaimuose.

Krašte trūko kvalifikuotų mokytojų. Daug mokytojų buvo mobilizuota, nes carinėse pradinėse bei liaudies mokyklose dirbo beveik tik vyrai. Mobilizacija nelietė tik mokytojų su fiziniais trūkumais, kurių nedaug buvo, ir baigusių pravoslavų dvasines seminarijas. Pastarųjų būta nemaža, bet jie pasitraukė į Rusiją, nes neturėjo glaudesnių ryšių su krašto gyventojais, be to, daugelis jų buvo įsipykę liaudžiai.

Korespondencijoje iš Panevėžio rašoma: „1915 m. balandžio 29 d. egzaminai realinėje nutrūko, visi mokytojai ir mokiniai išlakstė (...) Gegužės 22 d.— Kalba, kad liaudies mokytojai būriu bėgė“¹¹.

Pradinių mokyklų inspekcijų duomenimis, tik iš Kauno ir Suvalkų gubernijų buvo evakuota apie 400 pradinių mokyklų mokytojų, t. y. 43% visų mokytojų. Čia veikusių pravoslavų bažnytinių-parapinių ir privačių mokyklų mokytojai taip pat evakuavosi. Kartu su vidurinėmis ir specialiosiomis mokyklomis pasitraukė ir jų mokytojai. Darbo žmonių pastangomis suorganizuotose mokyklose dirbo likę mokytojai, parvykę atostogų studentai,

⁸ J. B a s a n a v i č i u s, Iš lietuvių gyvenimo 1915—1917 po vokiečių jungu, Vilnius, 1919, p. 17.

⁹ P r. K r i a u č i ū n a s, Mano atsiminimai, Kaunas, 1937, p. 151—152.

¹⁰ „Karo archyvas“, kn. 7, Kaunas, 1936, p. 275.

¹¹ Ten pat, p. 231, 236.

to paties kaimo ar apylinkės įvairių evakuotų vidurinių ir specialiųjų mokyklų pasilikę moksleiviai, raštingesni darbininkų ir valstiečių jaunimo atstovai. Beveik visi buvo be pedagoginio pasiruošimo. Mokslo cenzo ar išsilavinimo iš jų nereikalauta. Pakakdavo, kad mokytojas skaitė bei šiaip taip rašė. Todėl daugeliui trūko elementariausių žinių, kurių papildyti, nesant literatūros, buvo neįmanoma. Apie kokių nors darbo metodų taikymą ar pedagoginių taisyklių laikymąsi tokie mokytojai negalvojo. Mokė kas ką norėjo, nes nebuvo programų, mokymo planų. „Mokslo vadovėlių, išskyrus elementorius, visai nebuvo, ir mokytojams teko pasitenkinti tik atmintinu dėstymu“¹². Tiesa, kai kur aktyvesni buržuaziniai lietuvių ar lenkų veikėjai, ypač Vilniuje, Trakuose, Daugėliškyje, Naumiestyje, Vilkaviškyje ir kitur, stengėsi suorganizuoti trumpalaikius mokytojų paruošimo kursus. Bet tokie kurseliai turėjo grynai lokalinės reikšmės. Į juos buvo suburiamos kelios vietos davatkėlės, kurios, tiesa, kiek išprusdavo ir pramokdavo rašto. Pedagoginiam darbui, žinoma, nepasiruošdavo. Kunigų pastangomis daugelis jų dirbo apylinkės gyventojų įsteigtose mokyklose. Tuo kunigai stengėsi sustiprinti savo įtaką žmonėms. Klerikalai visuomet rūpinosi išlaikyti savo rankose jaunuomenės „auklėjimą“. Naudodamiesi okupantų rodomu palankumu, jie tai galėjo padaryti. „(. . .) sluoksnis, kuris beveik tik laimėjo nuo karo ir okupacijos,— tai buvo kunigai. Jų galybė okupacijos metu labai užaugo (. . .) Jie ir politinės jėgos per okupantus įgijo“¹³. Bažnytininkams rūpėjo išlaikyti savo privilegijuotą padėtį, užgniaužti bet kokį gyventojų pasipriešinimą okupantams, neleisti per mokyklas plisti pažangioms mintims. Okupantai pirmiausia susirišo su Vilniaus diecezijos administratoriumi, o vėliau ir su kitų administracinių sričių bažnytininkais. Šis bendradarbiavimas lietė ir švietimą.

Gyventojai organizuodavo mokyklas labai sunkiomis okupacijos sąlygomis, taikė įvairius organizavimo metodus, steigė įvairius mokymo įstaigų tipus. Bet, nepaisant visų sunkumų, per trumpą laiką krašte buvo įsteigta¹⁴ apie tūkstantį lietuviškų ir nemaža kitokių pradinių mokyklų, o Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir kituose miestuose įsteigtų švietimo draugijų pastangomis, atsirado vidurinių mokyklų¹⁵. Reikia pažymėti, kad beveik visos iki karo veikusios mokyklos buvo evakuotos arba uždarytos. Okupantai tvirtino, jog sparta, kuria buvo steigiamos naujos mokyklos, be administracijos pastangų, ir jų skaičius esąs nenatūralus ir pavojingas.

Pažymėtina, kad šių mokyklų organizavimo iniciatyva priklausė ne vokiškiems okupantams, kurie nesigailėjo pastangų griauti švietimą, ir ne kažkokiems nacionalistinio veikimo centrams, kurie iš viso nežinojo, kas krašte vyko. Ši iniciatyva priklausė grynai darbo žmonėms, ištroškusiems mokslo šviesos ir norintiems savo vaikus mokyti gimtąja kalba, užsigrūdintiems ilgai trukusioje nuožmioje kovoje su caro administracija ir pažadintiems revoliucinės 1905 m. kovos žygių ir plačiai paplitusių, giliai įsisąmonintų revoliucinių idėjų. Viename iš aštuntojo Oberosto¹⁶ skyriaus pranešimų nurodyta, jog vos tik buvusios administracijos įstaigos paliko kraštą, vietos gyventojai suskato kurti mokyklas. Steigdami mokyklas anksčiau nei vokiečių okupantai tai sugebės padaryti, gyventojai tikėjosi, kad vokiečių administracija paliks jas veikti. Tai ypač pabrėžtina, nes nėra duomenų, kad būtų galima tvirtinti, jog okupacijos pradžioje mokyklas kūrė

¹² „Karo archyvas“, kn. 3, Kaunas, 1926, p. 107.

¹³ V. K a p s u k a s, Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir Tarybų valdžia, leid. 2, Vilnius, 1958, p. 15.

¹⁴ Vokiečių okupacinių organų apskaičiavimu, iki karo Lietuvoje veikė 535 valstybinės, 42 bažnytinės-parapinės (pravoslavų) ir 25 privačios mokyklos.

¹⁵ „Zidiny“, 1937, Nr. 3, p. 317—318.

¹⁶ Skyrius, kuris tvarkė švietimo ir kulto reikalus.

kokie nors centrai. Taip tvirtino Oberosto ir kai kurie vokiečių autoriai¹⁷, kuriems mokyklų steigimas buvo nesuprantamas. Mokyklinė veikla visame krašte vystėsi, nevadovaujama kokios nors lietuvių, lenkų ar kitos buržuazinės viršūnėlės, susitelkusios Vilniuje ir pasivadinusios tokiais skambiais vardais, kaip „Politinis lietuvių centras“, „Edukacinis lenkų komitetas“ ir panašiai. Darbo žmonėse glūdįs didelis noras šviestis, troškimas mokslo žinių buvo pagrindinis stimulas šiai veiklai. Kokius nurodymus būtų galėjęs duoti Vilnius, sakysim, Vilkaviškiui, Marijampolei, jei jis nežinojo, kas ten vyksta, jei šios vietovės buvo beveik prieš pusmetį okupantų užgrobtos ir atskirtos aklina fronto linija, jei nebuvo galima su jomis susisiekti, nes bet koks gyventojų judėjimas okupacinių organų buvo griežčiausiai draudžiamas. Okupantų išleistame įsakyme nurodoma, kad „1. Norint išeiti iš savo sodžiaus ribų, privalo kiekvienas asmuo, turintis daugiau 10 metų, turėti liudymą su apskričio viršininko parašu ir antspaudu (...)

3. Jeigu asmuo, turintis daugiau 10 metų, nori iškeliauti per ribas vokiečių valdžios nuovadas, jis turi tam tikslui nuo apskričio viršininko prašyti keliavimo leidimą“¹⁸.

Vadinasi, negalėjo mokyklų steigimui vadovauti paskirose vietose susispietęs lietuvių inteligentų būrelis. Iš kai kurių to meto žmonių atsiminimų matyti, kad tuomet nežinota, kas gretimose apylinkėse dedasi. „Lietuvos santykiai baisūs, taip pat ir gyvenimo sąlygos (...) Keliavimas iš „kreizo“ (apskrities) į apskritį uždraustas; viskas vokiečių unterių rankose. Jų santykiai su žmonėmis, kaip su gyvuliais, mašina, kuri turi jiems (vokiečiams) tylėdama tarnauti, be jokio protesto. Visiškai beteisis padėjimas“, rašė „Tiesoje“¹⁹.

Buržuazija mokyklų steigimo atžvilgiu laikėsi įvairiai. Dalis jos iš karto ėmėsi šio darbo. Štai lietuviškosios buržuazijos pastangomis buvo organizuojama gimnazija Vilniuje ir kai kur kitur. Pajutusi, kad gali sustiprinti savo įtaką, sulenkėjusi dvasininkija kartu su dvarininkija ėmė organizuoti lenkiškas mokyklas, ypač tose apylinkėse, kur gyventojų daugumą sudarė lietuviai ar baltarusiai. Dvasininkija ėmė net naudoti bažnytinės prievartos, o dvarininkai — ekonominės priespaudos priemones, kad priverstų vietos gyventojus leisti savo vaikus į šias mokyklas. Lenkiškoji buržuazija visomis jėgomis rėmė lenkiškų mokyklų steigimą.

Kita dalis lietuviškosios, lenkiškosios ir baltarusiškosios buržuazijos laikėsi rezervuoti mokyklų steigimo klausimu. Apskritai, jos laikymasis priklausė nuo padėties frontuose. Mokyklų problema buvo gana atvirai aptarta Kaune „Saulės“ draugijos vardu sušauktame viešame gyventojų susirinkime mokyklų steigimo reikalu: „jis (susirinkimas.— A. E.) įvyko ne užilgo po to, kada vokiečiai užėmė Vilnių (...) Sumetimai buvo tokie:

(...) 2. reik skubėt pradėt veikt, kol vokiečių karo valdžia nėra pilnai susiorientavus.

3. reik paimt iniciatyvą į savo rankas, kad ji neatitektų kitataučiams, ir pamėgint rast priimtina platformą bendram darbui.

4. jei bendras darbas negalimas, tai išaiškinti santykius su lenkais ir žydais.

(...) Iš to susirinkimo paaiškėjo, kad bendro veikimo būt negali“²⁰. Iš čia paaiškėja, kad buržuazija norėjo savo rankose išlaikyti vadovavimą švietimui ir bijojo liaudies reiškiamos iniciatyvos. Norėdama sutvirtinti savo pozicijas, ji buvo pasiryžusi tartis su lenkų ir žydų buržuazijos atstovais.

¹⁷ Hans Zemke, Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges, Berlin, 1936, p. 19.

¹⁸ VVU Biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 391.

¹⁹ „Tiesa“, 1918.VIII.3. Nr. 37 (74).

²⁰ „Karo archyvas“, kn. 3, p. 106.

Vadinasi, susispietusi Vilniuje buržuazinė viršūnė ir dvasininkija negalėjo vadovauti plačiai vykstančiam mokyklų steigimo darbui. Pasivadinę įvairiais vardais, jie stengėsi į savo rankas paimti viso krašto vadovavimą tiek lietuvių darbo žmonėms, tiek lenkų gyventojams, tiek žydų bendruomenėms. Šie „vadovai“ tikėjo, kad bendradarbiaus su okupantais, ir naudosis jų palankumu. Bet ne visur jiems tai pavykdavo.

Organizuodami mokyklas, darbo žmonės kovojo prieš prolenkiškai nusiteikusią reakcinę dvasininkiją, vietinę buržuaziją, vokiškųjų okupantų pataikūnus, kurie siekė paimti mokyklas į savo rankas. Miestuose ir miesteliuose mokyklas steigė vietose suorganizuotos ir oficialiai nepripažintos švietimo draugijos, pvz., Šiauliuose „Jėga“. Kartais buvo prisidengiama anksčiau veikusiomis švietimo draugijomis. Bet vokiečių okupacijos metu darbo žmonių įkurtos mokyklos daugiausia veikė kaimo vietovėse. Dažniausiai jas steigė valstiečiai, pasikviesdami savo vaikams mokyti labiau apšvietusį to paties kaimo ar apylinkės gyventoją, mokinį, studentą ar mokytoją. Patys mokytojai, beveik be išimčių, kupini didelio pasiryžimo, dirbo iš visų jėgų. Apie kokį atlyginimą mokytojui bent iš pradžių negalėjo būti kalbos. Pagaliau jo ir nereikalavo. Tie, kuriems rūpėjo materialiniai išskaičiavimai, patys pasitraukė. Liko daugiausia entuziastai. Mokiniai irgi stengėsi kuo daugiau išmokti, o tėvai rėmė mokytojus ir mokyklą.

Šios darbo žmonių steigiamos mokyklos dažnai buvo panašios į spaudos draudimo laikų „daraktorių mokyklas“. Bet jos atliko žymų vaidmenį, šviečiant Lietuvos darbo žmones, kuriant mokyklą. Žinoma, be materialinės bazės, be pastovaus aprūpinimo, šios gyventojų įsteigtos mokyklos neilgai būtų gyvavusios, nors gyventojai, kaip jau pažymėjome, troško šviestis²¹. Bet šios mokyklėlės ilgainiui vis labiau įgaudavo normalios mokyklos pavidalą ir gyvavo, nepaisydamos okupacinės administracijos keliamų reikalavimų. Jos sunkiomis okupacijos sąlygomis sudarė didelę kliūtį Oberosto varomai antišvietiminei politikai. Ši mokyklinė veikla organizavo ir telkė vietas gyventojus, o tai buvo priešinga vokiečių okupantų politikai.

* * *

Vokiečių okupuotos Lietuvos gyventojai buvo įvairių tautybių. Kauno, Suvalkų ir iš dalies Vilniaus gubernijose daugiausia gyveno, ypač kaime, lietuviai. Latviai sudarė daugumą Kuršo gubernijoje. Be jų, krašte gyveno baltarusių, lenkų, vokiečių, žydų ir kai kurių kitų tautybių. Žydų tautybės gyventojai dažniausiai gyveno miestuose ir miesteliuose. Jiems didelės įtakos turėjo žydų nacionalistinė organizacija „Bundas“, smulkiaburžuazinės partijos ir kita žydų diduomenė. Visi jie veikė, organizuojant mokyklas. Reikia pažymėti, kad, steigiant mokyklas, dėl buržuazinių elementų, bažnytininkų, bundininkų ir menševikų įtakos, atsirado antagonistinių nacionalistinių tendencijų.

Negausiams vokiečių tautybės gyventojams mokyklas steigė vokiškieji okupantai. Oberosto nurodymu, vokiečių vaikai turėjo lankyti tik vokišką mokyklą. Šitos mokyklos turėjo būti geriau įrengtos, ir jose turėjo būti daugiau klasių. Į šias mokyklas leido savo vaikus ir žydų buržuazija, nes į chederį jų leisti nenorėjo, o mokyklų su hebrajų dėstomąja kalba okupantai neleido steigti.

Iš pradžių okupantai leido veikti chederiui. Tai speciali istorinė tikybos mokykla, kurioje žydų vaikai buvo supažindinami su visų žydų tikybinį pareigų kompleksu. Siauras formalistinis dogmatinis mokymas, laikantis

²¹ „Lietuvos mokykla“, 1918, p. 240.

pasenusios nelanksčios mokymo sistemos, negalėjo patenkinti gyvenimo ke-
liamų reikalavimų. Tačiau žydų bažnytininkai vertė leisti vaikus į šias
mokyklas, ir tik turtingesnieji galėjo nesiskaityti su šiais reikalavimais.
Okupantai reikalavo, kad kiekvienas chederį lankęs mokinys, be konfesinių
dalykų, mokytųsi vokiečių kalbos bei skaičiavimo ir kad būtų atsisakyta nuo
pasenusių dėstymo metodų. Tikslių žinių, kiek krašte buvo chederių, netu-
rime. Paprastai tokia mokykla buvo prie kiekvienos sinagogos.

Lietuviškos mokyklos daugiausia buvo steigiamos kaime. Ypač spar-
čiai jos buvo steigiamos tose Vilniaus ir Suvalkų karinių apygardų apylin-
kėse, kur lietuviai sudarė daugumą ir kur dvarininkai bei bažnytininkai
netrukde švietimo reikalų. Pavyzdžiui, senosios apimties Trakų apskrityje
veikė apie du šimtus mokyklų, kuriose buvo mokoma lietuvių kalba, taip
pat mokytojų kursai ir mažaraščiams bei beraščiams vakariniai kursai²².
Kauno gubernijoje lietuviškos mokyklos buvo steigiamos lėčiau, nes trukdė
dvarininkai ir prolenkiškai nusiteikusi dvasininkija, be to, labiau varžė ir
okupantai. Štai iš Šaukėnų, Kuršėnų apskrityje, buvo rašoma: „Toje parapij-
oje yra daug dvarų, kurių savininkų daugumas sulenkėję (...) Tie sulen-
kėję dvarininkai (kaip p. Dolubauskas ir kiti) (...) stengiasi čia įkurti len-
kišką mokyklą (...) Dolubauskas tvirtinęs: norint aš visą turtą prarasiu,
o žemaičius Šaukėnų parapijoje per mokyklas sulenkinsiu“²³. Kitoje ko-
respondencijoje iš Rodūnės nurodoma: „Lietuviškomis mokyklomis čia ne-
buvo kas rūpinasi, gi lenkiškųjų buvo ir šen ir ten pristeigta. Mokytojus
daugiausia gabena iš Vilniaus patys vietiniai kunigai. Juos sodina tokiuos-
na sodžiuosna (...) kur vaikai vargu besupranta kitaip, kaip tik lietuviš-
kai“²⁴. Kitur vėl rašoma: „Kun. Chlevinskas, vietinis kamendorius (...)
vaikščiojo po lietuvių sodžius prikalbinėdamas, kad vaikus mokytų lenkiš-
kai“²⁵. „Dvarininkas Stankevičius važinėjo po Trakų apskritį ir piliečių ko-
miteto vardu siūlė lietuviams Vėvėjiškio komiteto pasiūstų pinigų su sąly-
ga — įsteigti lenkiškas mokyklas“²⁶. Šios ir panašios priemonės nepasiek-
davo tikslo, bet sutrukdydavo normalų mokyklos darbą. Be to, lenkų
buržuazijos atstovai skundėsi, kad jiems trukdžiusi lietuvių buržuazija. Šios
rietenos buvo naudingos okupantams ir kenkė švietimo vystymui.

Okupacijos pradžioje labai sunkiai kūrėsi baltarusių mokyklos, ypač
baltarusių katalikų tarpe. Mokykloms trūko materialinės bazės, mokytojų
bei vadovėlių, be to, tam priešinosi prolenkiškoji katalikų dvasininkija.
Dvasininkija naudojo bažnytines prievartos priemones, stengdamasi ne-
leisti įsteigti mokyklas su dėstoma baltarusių kalba. Ji stengėsi sulenkinti
baltarusius. Tuo pasipiktino net toks smarkus bažnytininkas, kaip V. Bar-
tuška, kuris, okupacijos metais atvykęs iš JAV į okupuotą Lietuvą, bandė
užmegzti santykius su Oberostu. Vėliau ir baltarusių mokyklų skaičius
ėmė didėti, bet sulenkėjusi katalikų dvasininkija greta šių mokyklų ėmė
steigti parapines lenkų mokyklas. Lengviau baltarusių mokyklos kūrėsi
baltarusių pravoslavų gyvenamose apylinkėse.

Su dideliu uolumu visoje Oberosto teritorijoje buvo steigiamos lenkų
mokyklos. Jas dažniausiai steigė lenkų dvarininkai ir prolenkiškai nusitei-
kusi katalikų dvasininkija, kuri, kaip ekonomiškai labiau pajėgi gyventojų
dalis, gaunanti per Varšuvą nemažas pašalpas iš užsienyje susikūrusių
nacionalistinių Paderevskio, Dmovskio ir kitų fondų, galėjo mokykloms
sudaryti reikalingą materialinę bazę. Jie išskirdavo mokykloms dvarų ar
klebonijų patalpas, padėdavo lėšomis, iš likusių krašte lenkų inteligentų

²² „Litauen“, 2 Jrg., 1917, p. 96.

²³ „Lietuvos aidas“, 1917, Nr. 18.

²⁴ Lietuviškas kalendorius 1916 metams, Vilnius, 1915, p. 70—71.

²⁵ „Lietuvos aidas“, 1917, Nr. 18.

²⁶ Lietuviškas kalendorius 1916 metams, Vilnius, 1915, p. 70—71.

parinkdavo mokytojus. Įvairiomis prievartos priemonėmis buvo stengiamasi gyventojus paveikti, kad leistų savo vaikus į šias mokyklas. Okupantai paremdavo šias dvarininkų ir bažnytininkų pastangas.

To meto spaudoje buvo rašoma: „Žeimiai — lenkų mokykla veikė 2 metus, dabar žlugo. Laikė ją vietiniai dvarininkai“; „Musninkai — 1915 m. lenkų dvarininkų rūpesčiu įsisteigė lenkų mokykla, kuri greit žlugo“; „Aukštadvaris — lenkų komitetas 1915 m. įsteigė lenkų mokyklą“; „Seinai — veikia lenkų mokykla. Po kaimus važinėja dvarininkai, ragindami žmones leisti savo vaikus į šią mokyklą“; „Antašavos par.— kaimyninės parapijos kun. Ščemirskis 1916 m. kalbino žmones mokyti vaikus lenkiškai“. Šios žinutės rodo, kas rūpinosi lenkų mokyklų steigimu. Mokyklas išlaikydavo lenkų komitetas nukentėjusiems nuo karo šelpti, įvairios religinio pobūdžio draugijos ir atskiri asmenys. Mokytojai šiose mokyklose buvo neblogai aprūpinami ir gaudavo iki dviejų šimtų markių mėnesiui²⁷. Į šias mokyklas dėl gero uždarbio nuėjo dirbti dalis krašte likusių lietuvių ir baltarusių mokytojų. Su šeimomis, be pastovaus atlyginimo, kai kurie mokytojai nepragyvendavo iš darbo žmonių išlaikomose mokyklose mokamo atlyginimo. Materialiai geriau aprūpintos, katalikų dvasininkų ir dvarininkų globojamos, okupantų remiamos, lenkų mokyklos išvystė smarkią konkurencinę kovą su darbo žmonių įsteigtomis baltarusių ir lietuvių mokyklomis. Bet ilgainiui daugelis šių mokyklų su dėstoma lenkų kalba dėl mokinių stokos buvo uždarytos. Dvarininkų ir kunigų verčiami, baltarusių ir lietuvių valstiečiai, dvarų darbininkai nenoriai leisdavo savo vaikus į lenkų mokyklas ir, kai tik apylinkėje įsisteigdavo lietuvių ar baltarusių mokykla, perkeldavo į jas vaikus. Okupacijos laikotarpio spaudoje randame daug korespondencijų apie tai. Štai korespondencijoje iš Alytaus rašoma: „1918 m. veikė 2 mokyklos — viena lietuviška, kita lenkiška. Lenkų buvo su žydėliais 15 vaikų. Leido jon vaikus keletas pavargėlių lietuvių motinų, kurioms buvo kalbėta, kad ten dovanai mokinsią ir dar maitinsią. Pažadus netesėjus, motinos atsiėmė vaikus ir mokykla užsidarė“²⁸. Kad lenkų mokyklos neturėjo krašte tautinės bazės gyventojų tarpe, rodo statistiniai duomenys. Pagal administracijų pranešimus, 1916 m. veikė 595 liaudies mokyklos su beveik dvigubu klasių skaičiumi, kuriose buvo mokoma lenkų kalba. 1918 m. pradžioje tokių mokyklų veikė tik 299. Moksleivių skaičius šiose mokyklose sumažėjo 7 577 asmenimis. Tuo tarpu lietuvių mokyklų skaičius nuo 260 padidėjo iki 710, baltarusių nuo 9 iki 89 ir žydų nuo 28 iki 164²⁹. Nacionalistinės tendencijos besivystančioje mokyklinėje veikloje ir kova tarp nacionaliniais pagrindais susikūrusių mokyklų atitraukdavo darbo žmones nuo klasinės kovos, nuo kovos su vokiškaisiais okupantais, stiprino dvasinį įvairių tautybių pavergimą, skaldė okupuoto krašto gyventojus, kovojant su okupantų varoma švietimo žlugdymo politika.

Vokiečių okupuotoje teritorijoje išsivysčiusi veikla švietimo srityje vertė okupantus susirūpinti ja, nes tai neatitiko jų užmojų germanizuoti kraštą, o smarkios rietenos (jas vokiškieji okupantai skatino ir toleravo) tarp atskirų grupių dėl mokyklų sudarė pretekstą sužlugdyti bet kokias okupuoto krašto gyventojų pastangas švietimo srityje. Tiesa, okupantai dar nurodo šių mokyklų primityvumą, ypač chederio nehygieniškas sąlygas. Bet mokyklų suviešinimas nepagerino jų padėties. Darbo žmonių pastangos šviestis kliudė okupantams vykdyti užsibrėžtus uždavinius, kuriuos buvo

²⁷ Litwa za rządów ks. Isenburga, Referat o szkolnictwie, Kraków, 1919, p. 82—83.

²⁸ „Lietuvos aidas“, 1917, Nr. 30.

²⁹ H a n s Z e m k e, Der Oberbaltdehlsaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges, Berlin, 1936, p. 101—103.

išdėstę savo raštuose vokiečių autoriai³⁰, ypač savo slaptame darbe Karaliaučiaus profesorius Lezius³¹. Todėl 1915 m. spalio 28 d. įsakymu okupantai uždraudė visame okupuotame krašte steigti mokyklas.

* *
*

1915 m. antroje pusėje ir 1916 m. pradžioje Oberostas ėmė domėtis mokyklų reikalais. Imta rinkti statistinė medžiaga apie švietimo padėtį ir reikalauti žinių apie mokyklų veiklą iš atskirų administracijų. Tai buvo mokyklų uždarymo pradžia. Švietimo slopinimo darbas buvo pavestas iš Vokietijos iškviestam germanizatoriui Prūsijos kulto ministerijos patarėjui-referentui majorui Altmanui.

Pirmiausia į savo rankas paimti švietimo reikalus ėmėsi tų apygardų okupacinės administracijos, kur tarp paskirų nacionalinių grupių buvo nesutariama dėl mokyklų steigimo. Suvalkų administracijos viršininkas 1915 m. liepos 6 d. raštu kreizhauptmanams nurodė: „praveisti mokyklinio amžiaus vaikų registraciją ir ateityje steigti mokyklas viešomis lėšomis“³². Viešas lėšas sudarė gyventojams uždėti padidinti mokesčiai. Tai savaime turėjo sukelti gyventojų nepasitenkinimą, ypač todėl, kad šios lėšos buvo sunaudojamos ne vien mokyklų išlaikymui. Mokytojai turėdavo surinkti mokslapinigius ir įnešti juos į kreizo kasą; iš ten jiems buvo mokamas menkas atlyginimas. Surenkamų mokslapinių suma paprastai būdavo didesnė už mokytojui išmokamą atlyginimą. Tik vėliau mokytojai ėmė rinkti tiek, kiek jiems buvo išmokama. Iš kitos pusės, mokyklų organizavimas viešomis lėšomis neleido gyventojams steigti mokyklas savo nuožiūra. Be to, mokyklų steigimas viešomis lėšomis tuometinėmis sąlygomis vyko sunkiai. Tokiu būdu buvo suparalyžiuotas naujų mokyklų steigimas. Suvalkų karinėje apygardoje dvarininkų ir bažnytinių pastangomis pirmiausia buvo įkurtos lenkų mokyklos, lietuvių bei baltarusių mokyklos dėl įvairių sunkumų kūrėsi lėčiau. Tad minėtas okupantų žygis buvo labai gudrus politinis manevras, turėjęs pateisinti jų politiką visuomenės akyse ir priversti darbo žmones atsisakyti nuo mokyklos arba pasitenkinti tendencingu vaikų mokymu dvarininkų ir bažnytinių įsteigtoje mokykloje.

Lietuvos karinės apygardos viršininkas 1915 m. spalio 28 d. įsakymu uždraudė steigti naujas mokyklas, o visas veikiančias paskelbė viešosiomis mokyklomis. Dėl aiškumo vartosime viešosios mokyklos (öffentliche Schule) terminą. Jis buvo vartojamas okupacinės valdžios organe „Dabartyje“, vėliau — „Pamatinėse taisyklėse“. Liaudis tokias mokyklas vadino vokiškoms. Norėdami suviešinti mokyklas, okupantai turėjo nustatyti, kur kokia mokykla veikia. Praktiškai pirmiausia reikėjo suregistruoti veikiančias mokyklas ir duoti joms specialius okupacinių organų leidimus. Toks leidimas buvo nelengvai duodamas, o be jo mokykloms veikti buvo uždrausta.

1915 m. gruodžio 22 d. buvo išleistos minėto vokiškojo ultranacionalisto Altmano paruoštos „Pamatinės taisyklės mokykloms atgaivinti“. 1916 m. sausio 16 d. išleista „Pamatinės taisyklės mokykloms vykdyti nuostatai“. Pagal visas nustatytas taisykles mokykla turėjo tapti okupacinių organų įrankiu, nes visas krašto švietimas buvo monopolizuotas ir pavestas vokiečių okupacinės kariuomenės žiniai. Mokyklų steigėju ir prižiūrėtoju galėjo būti tik okupacinė valdžia. Kad užkirstų kelią pažangioms idėjoms mokyk-

³⁰ A. Stražas, Vokietijos imperializmo politikos okupuotoje Lietuvoje 1915—1917 metais klausimu, Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai (Istorija ir filologija), t. III, Vilnius, 1957, p. 35—68.

³¹ F. Lezius, Deutschland und der Osten, Als Handschrift gedruckt, Vertraulich, 1915, VVU Rankraščių skyrius.

³² H a n s Z e m k e, Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges, Berlin, 1936, p. 23.

Pamatinės taisyklės mokykloms atgavinti.

I. Visuotiniai nuostatai.

1. Viršesnėji prievaida, prievaidos vedimas.

Viršesnįjį prievaidą viso mokyimo bei auklėjimo atlieka mano valdyba.

Prievaida bei vedimas prižubi valdybų pirmininkams, kurie savo teises visai arba dalinai gali pavesti tam tikslai įstatytais organams (mokyklų prievaidos vyresnyboms).

2. Apskrėčių mokyklų inspektoriai.

Rūpinama įtaisyti pradynėms bei vidutinėms mokykloms apskrėčių mokyklų inspekcijas. Kol neįstarytas ypatingas apskrėčio mokyklų inspektorius, apskrėčio mokyklų inspekcijos dalykus veda apskrėčio viršininkas.

Apskrėčio mokyklų inspektorius yra tiesiogis vyresnysis paduotųjų jam mokyimo asarėjų; jis turi teisę, nūdėti šias tvarkos baumas:

- a) perspėjimus bei pabarimus,
- b) pinigų baumes lig 20 markių.

Prieš nūdėdant kokių tvarkos baumų reikia išklaustyti mokytojus.

Apskrėčio mokyklų inspektorius tiesiogiai paduotas valdybos pirmininkui.

3. Vietų mokyklų inspektoriai.

Kame reikalinga bei galima, vietos prievaidų liaudies mokyklų kaimuose atlieka vietos mokyklų inspektorius, kurs mokyklų dalyknose paduotas apskrėčio mokyklų inspektoriumi, o visame valdybos pirmininkui.

4. Stengimas mokyklų.

Stiegti arba toliau vesti, atidaryti, suglausti, bei nūdaryti visokios rūšies mokyimo bei auklėjimo įstaigoms, įtaisyti kokiems mokyimo kursams bei privatiškai mokinti, reikia valdybos pirmininko leidimo.

5. Mokyklos nūduotis bei tikslas.

Mokyklos privalo gaivinti tikybišką pakraipą, pratinti jaunimą klausyti įstatymų, gerbti Vokiečių vyriausybę bei josos ginkluotąją galią, jį lenkti prie drausmės bei tvarkos, skaitinti stropumą, teisingumą, skaitių manymų bei garbimą tėvų, ir rūpinies, kad vaisingai klestėtų dora budo bei gerų norų diegai.

6. Uždraudimas priešingų Vokiečiams pasistengimų.

Mokinant visose mokyklose ir liaip ką ruošiant mokykloje, notari būti kėndiami, skatinami, žadinami arba rengiami apsirėnkimai, kurie Vokiečių valdybos siekimams ir kariniams jos įsakymams priešingi.

loje pasireikšti, „Pamatinėse taisyklėse“, be tiesioginių mokyklos priežiūros organų iš vokiečių okupacinės administracijos pusės, buvo numatyta dar vietos mokyklų inspektorius (Ortsschulinspektor)³³. Gyvendamas vietoje, jis turėjo sekti mokyklų darbą. „Pamatinėse taisyklėse“ pripažįstamos tik viešosios mokyklos, kurios išlaikomos gyventojų mokesčiais ar tėvams uždėtais mokslapinigiais. Darbo žmonių iniciatyva, steigiant ir išlaikant mokyklas, buvo užgniaužta. Okupantų nuomone, ši iniciatyva buvo susidariusių karo aplinkybių padarinys.

Gimtoji kalba nors buvo pripažinta dėstomąja, bet visose mokyklose turėjo būti mokoma vokiečių kalbos. Vokiečių kalba mokoma jau pirmaisiais mokslo metais, kai vaikas apsipranta su mokyklos aplinka. Vokiečių kalbos pamokų skaičius nebuvo nustatytas, bet turėjo būti kuo didžiausias. Buvo reikalaujama, kad, baigę mokyklą, vaikai gerai mokėtų vokiškai. Mokytojai su savo vyresnybe turėjo kalbėti vokiškai ir „mokyklų knygas“ vesti vokiečių kalba.

Penktajame ir šeštajame „Pamatinėse taisyklėse“ poskyriuose buvo nurodyti okupacinės mokyklos tikslai: „Mokyklos privalo gaivinti tikišią pakraipą, pratinti jaunimą klausyti įstatymą, gerbti vokiečių vyriausybę bei tosios ginkluotąją galią (...). Mokant visose mokyklose ir šiaip ką ruošiant mokykloje neturi būti kenčiami, skatinami, žadinami arba rengiami apsiėškimai, kurie vokiečių valdybos siekimams ir kariniams jos įsakymams priešingi“. Auklėjimu buvo siekiama nuslopinti bet kokią vaikų iniciatyvą ir išugdyti besąlygišką atsidavimą vokiečių valdžiai, jos įstatymams. Čia matome norą įgyvendinti senosios mokyklos, t. y. Herbarto, švietimo idealą — ugdyti „religinį dorovinį“ charakterį. Tai padaryti buvo lengva, nes pagal „Pamatinėse taisyklėse“ viešoji mokykla buvo konfesinė mokykla ir joje daug dėmesio buvo skiriama religinių bei moralinių-etinių jausmų ugdymui. Toks auklėjimas, sujungtas su junkeriška dresūra, tiko okupacinės administracijos militaristams. Germanizavimo tikslams reikėjo mokyklos, kuri izoliuotų vaiką nuo vokiečių priešingos įtakos ir kartu įskiepytų aklą pagarbą vokiškiems okupantams, jų įstatymams, išauklėtų jaunuolių provokiška dvasia, išmokytų jį gerai vokiškai kalbėti. Okupaciniai organai iš esmės siekė sužlugdyti masių pastangas švietimo srityje ir kiek galint sumažinti veikiančių mokyklų skaičių. Jei 1916 m. pradžioje Oberosto valdomoje teritorijoje, be tiesiogiai okupacinių organų žinioje buvusių 135 vokiečių mokyklų, veikė apie 1000 mokyklų su dėstomąja lietuvių ir apie 500 mokyklų su dėstomąja lenkų kalba, tai 1916 m. pabaigoje, pertvarkius mokyklinę sistemą, veikė tik 693 mokyklos. Jose vokiečių kalba buvo dėstoma kaip privalomas dalykas. Bet, vykdydami savo antišvietiminę politiką, vokiškieji okupantai nenumatė darbo žmonių pasipriešinimo, su kuriuo jiems teko susidurti. Jiems pasisekė iš pradžių sumažinti mokyklų skaičių, įvesti savo kontrolę, pajungti jas ideologiškai, bet sužlugdyti švietimo okupuotame krašte nepavyko.

Pagal „Pamatinėse taisyklėse“ viešoji pradinė mokykla buvo trijų pakopų: žemesniosios, vidurinėsios ir aukštesniosios. Moksleiviai buvo suskirstyti į tris klases: III klasė — žemesnioji, II klasė — vidurinioji ir I klasė — aukštesnioji pakopa. Pradinės mokyklos buvo kelių tipų: normalinės, pusdienės ir vasaros mokyklos. Miestuose veikė daugiausia normalinės mokyklos. Dėl mokytojų ir patalpų trūkumo ir stengiantis palengvinti darbą vieno komplekto arba dviejų komplektų su vienu mokytoju mokyklose, buvo įvestos pusdienio mokyklos. Mokoma šiose mokyklose buvo trumpiau ir mažiau, pirmiausia buvo dirbama su aukštesne klase, o paskui, po pietų, su dviem kitom klasėm.

³³ Oberost Verwaltung, Abt. VIII, Nr. 231, 1916.I.16, Vertraulich.

Įvesdamas „Pamatines taisykles“ ir „Vykdyimo nuostatus“ viešosioms, atseit suvokietintoms ar suvalstybintoms, mokykloms, Oberostas pareikalavo įregistruoti apskrities viršininko įstaigoje veikiančias mokyklas ir gauti iš okupacinės valdžios leidimą joms veikti. Dalis tėvų — mokyklų laikytojų — padavė pareiškimus leisti mokyklai veikti. Kita dalis susilaikė. Daugeliui padavusių pareiškimus, ir pakartotinai rašant, nebuvo atsakyta.

Neaišku, kokių kriterijumi vadovautasi, duodant leidimus. Pagal nuostatų leidimo negavusios mokyklos turėjo būti uždarytos.

Atrodo, kad daugelis darbo žmonių mokyklų visai neregistravo, nes 1916 m. spalio 28 d. vėl buvo išleistas įsakymas vokiečių kalba, kurį sudarė aštuoni paragrafai. Už įsakymo nevykdymą buvo numatyta šešių savaičių kalinimas arba pinigine bauda ligi trijų tūkstančių markių³⁴. Tų pačių metų lapkričio 13 d. dar kartą buvo išleistas, tik griežtesnis, 9 paragrafų, lietuvių kalba įsakymas. Įsakyme nurodyta: „1. Norintiems ir toliau laikyti jau esamas mokyklas ar steigti naujas mokyklas, taip pat norintiems laikyti privačias pamokas reikia turėti administracijos viršininko leidimas.

Toks leidimas bus duotas tik išimtinam ir būtinam reikalui esant (. . .)

9. Nevykdantieji šio įsakymo bus baudžiami pinigine bauda ligi trijų tūkstančių markių arba kalėjimu ligi šešerių mėnesių.

Drauge su pinigine bausme gali būti pavartotas ir kalinimas“. Iš įsakymo išryškėja tikrasis okupantų požiūris į darbo žmonių įsteigtas mokyklas.

Dėl reikalavimo registruoti mokyklas veikiančių mokyklų sumažėjo daugiau kaip per pusę.

Okupaciniams organams to nepakako. „Pamatinėse taisyklėse“ pažymėta, kad „visi mokymo asmens, kol tęsiasi karas, pristatomi tiksliai atšauktinai“, o, be to, įvedė mokytojams egzaminus. Mokytojas, neišlaikęs egzaminų, neturėjo teisės dirbti mokykloje ir buvo šalinamas. Pirmiausia buvo tikrinama vokiečių kalbos mokėjimas, politinės ir religinės pažiūros. H. Zemke savo knygoje apie mokyklinę veiklą Lietuvoje vokiečių okupacijos metais nurodo, jog 1916 m. pradžioje mokyklose dirbo 1619 mokytojų. Iš jų tik 424 buvo išlaikę vokiečių okupacinės administracijos įvestus egzaminus. Iki tų metų spalio mėn. patikrinamuosius egzaminus išlaikė 771 mokytojas, bet mokytojų jau buvo žymiai sumažėję — atitiko tuometinį mokyklų skaičių. Sumažėjo ir besimokančių tose mokyklose mokinių skaičius. Tačiau darbo žmonės ėmė aktyviai priešintis okupantų žygiams, žlugdantiems švietimą. Gyventojai neleisdavo savo vaikų į vadinamąsias viešąsias mokyklas, boikotudavo jas ir steigdavo slaptas bei pusiau slaptas mokyklas.

„Kalvarijoje — pamokyti dabar skelbimais nebetikėjo ir nevedė vaikus į naujai steigiamą vokišką mokyklą, nes kunigai net bažnyčioje turėjo raginti ir gasdinti bausmėmis tėvus neklaužadas. Keli miestelėnai, berods, susigundė, bet jų vaikai ten mokėsi tik vokiškų patriotinių dainų ir kariškos gimnastikos“; „Vižainij jau buvo čia mokykla, kur kaip Kalvarijoje mokė kareiviškai mankštintis“; „Šakių apskrity 58 liet. mokyklos ir 28 vokiškos. Vokiškos, atseit suviešintos, stovi tuščios arba turi 3 mokinius, nes vietos gyventojai lietuviai jas boikotuoja“³⁵, taip buvo rašoma apie karo mokyklas. Iki suviešinimo Varėnoje veikusioje mokykloje mokėsi 90 mokinių, o po jo tik 10. Mokiniai ėmė lankyti slaptas mokyklas.

³⁴ Amtliche Beilage der „Wilnaer Zeitung“, Nr. 7.

³⁵ „Naujoji Romuva“, 1935, p. 619.

Okupacijos pabaigoje mokyklų skaičius ėmė vėl didėti. Pagal okupacinių organų leidžiamus biuletenius, 1918 m. pradžioje Oberosto valdomoje teritorijoje buvę 1364 veikiančios mokyklos su 1613 klasių. Bet iš tų pačių okupantų nurodymų matyti, kad veikia tik 1036 su 1232 mokytojais. 328 mokyklos su 381 mokytoju yra vakuojančios. Taigi 24% mokyklų neveikė. Bet ir veikiančiųjų mokyklų skaičiai yra perdėti.

Bendras mokinių skaičius viešosiose mokyklose 1916 m. siekė 64 758³⁶; 1917 m. gruodžio mėn.— 73 248 mokiniai. Vokiečių duomenimis, Oberosto valdomoje teritorijoje buvę 2 634 842 gyventojai³⁷. Vadinasi, 1917 m. gruodžio mėn. mokėsi tik 2,8% visų gyventojų. Žinoma, šie skaičiai yra preliminariai.

* *
*

Okupacinės valdžios organe „Dabartyje“, leidžiamame lietuvių kalba, įdėta korespondencijų apie slaptas mokyklas. Pavyzdžiui, yra žinutė, jog uždaryta slapta mokykla Suvalkuose, kur mokė du mokytojai — tėvas ir sūnus. Tėvas nubaustas 200, sūnus — 100 markių bauda³⁸.

Tokių žinučių buvo ir kitur. Dalį jų cenzūra išbraukdavo. Štai 1917 m. buvo išbraukta žinutė apie slaptą vaikų mokymą Žalpiuose.

Kaip okupantai elgdavosi, sužinoję apie slaptas mokyklas, matyti iš šio atsitikimo. „Karo pradžioje Urvinio kaimo namų mokytoju buvo Antanas Cimblas, nes daugumas mokytojų buvo mobilizuoti ir mokyklos neveikė. Cimblas mokė vaikus ir vokiečiams esant. Neaišku, ar dėl to, kad mokykla veikė slapta ar dėl kitos priežasties jis skundiko buvo įskųstas. Vokiečiai jį suėmė ir išvežė į Vilniaus koncentracijos stovyklą. Ten jis ir mirė“³⁹. Tokių atsitikimų buvo nemaža.

Slaptos lietuvių mokyklos atsirado, suviešinus liaudies mokyklas. Tai buvo viena iš darbo žmonių pasipriešinimo priemonių. Oberosto teritorijoje veikė ir žydų slaptų mokyklų. Jos daugiausia buvo prie sinagogų, kai okupaciniai organai ėmė persekioti chederius, talmud-toros ir kitas žydų religines mokyklas.

Be slaptų mokyklų, krašte ėmė veikti ir pusiau slaptos mokyklos. Tai tokios mokyklos, dėl kurių buvo įteiktas registracijos pareiškimas, bet dar negautas atsakymas. Dalis mokyklų veikė prisidengusios kitokiais pavadinimais. Dažnai vaikai buvo mokomi rašto ir nemokyklinėse įstaigose. Štai Aukštojoje Panemunėje veikė net keturi oficialiai užregistruoti vaikų darželiai. Į juos rinkdavosi mokyklinio amžiaus vaikai mokytis rašto. Kitur pusiau slaptos mokyklos veikė skaityklos ar bibliotekos vardu. Taip darbo žmonės rasdavo išeitį, negavę mokyklai oficialaus leidimo arba iš viso jo neprašę. Nemokyklinių įstaigų okupantai nevaržė ir į jų veiklą tuo metu nesikišo. Žmonės tokias įstaigas vadino pusiau slaptomis mokyklomis, nes okupaciniai organai apie šių įstaigų buvimą žinojo, bet nežinojo, kad jose mokomi vaikai. Kai kur net vidurinės mokyklos veikė pusiau slaptomis.

* *
*

Vokiškosios okupacijos pradžioje visame krašte vykstant mokyklų steigimo akcijai, Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje buvo įsteigtos vidurinės mokyklos. Vilniuje ėmė veikti kelios lenkų vidurinės mokyklos ir žy-

³⁶ H a n s Z e m k e, Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges, Berlin, 1936, p. 101.

³⁷ Ten pat, p. 10.

³⁸ „Dabartis“, 1917, Nr. 89, 110.

³⁹ Lietuva Didžiąjame kare, Vilnius, 1939, p. 243.

dų vidurinė mokykla, kurioje buvo mokoma vokiečių kalba. Šios mokyklos buvo vadinamos gimnazijomis. Be to, buvo įsteigtos kelios progimnazijos ir specialiosios mokyklos. Vidurinės mokyklos buvo steigiamos įvairių švietimo draugijų vardu, bet pati iniciatyva organizuoti jas priklausė vietos gyventojams. Jų lėšomis šios mokyklos ir buvo išlaikomos. Okupaciniai organai iš pradžių šių mokyklų nelietė. Jų buvo nedaug ir jas lankė turtingųjų vaikai. Mokytojams didelių reikalavimų nebuvo keliami. Mokytojų išsilavinimas, ypač lietuvių ir baltarusių mokyklėse, buvo labai įvairus. Greta profesionalo mokytojo dirbo studentas, kelias gimnazijos klases baigęs gimnazistas, kunigai, gydytojai, teisininkai ir t. t. Kiek vienodesnis mokytojų išsilavinimas buvo lenkų vidurinėse mokyklose.

1917 m. pradžioje Oberosto valdomose srityse veikė 21 vidurinė mokykla, iš jų 3 lietuvių, 8 — lenkų ir 10 — žydų su dėstoma vokiečių kalba. Be to, Vilniuje veikė 10 specialiųjų mokyklų⁴⁰. Po metų padėtis kiek pasikeitė. Tuomet jau veikė 11 vidurinių mokyklų su lietuvių dėstoma kalba, 6 — lenkų ir 7 — žydų su dėstoma vokiečių kalba. Vėliau šis santykis dar labiau pasikeitė lietuvių mokyklų naudai. Dvarininkijos ir dvasininkijos pastangomis įsteigtos lenkų vidurinės mokyklos pamažu nyko dėl mokinių stokos, o žydų darbo žmonės nenorėjo leisti savo vaikų į pusiau vokiškas mokyklas.

Lenkų mokyklose mergaitės sudarė 41,8%, berniukai — 58,2%. Panaši padėtis buvo ir lietuvių mokyklose, nes šios mokyklos buvo didesniuose centruose, ir kaimo gyventojai vengė leisti mergaites karo metu toliau nuo šeimos. Žydų mokyklose mergaitės sudarė 78,4%, berniukai tik 21,6%⁴¹. Dėl vargingos miesto darbo žmonių padėties karo metu neturtingieji žydai Vilniuje, Kaune ypač vargo, todėl berniukai palyginti jauno amžiaus pradėdavo dirbti. Dalis jų lankė specialiąsias mokyklas.

„Pamatinėse taisyklėse“ okupantai numatė perimti vidurinių mokyklų organizavimą ir išlaikymą. Jie ruošėsi jas paversti vokiškomis. Kai kuriose vietose net bandė tai įgyvendinti — Kaune, Marijampolėje, — bet atidėjo. Vilkaviškyje veikė šešių klasių pradinė vokiečių mokykla, kurią okupantai numatė išplėsti į grynai vokišką vidurinę mokyklą.

Kariai mokytojai akylai sekė darbą ir nuotaiką vidurinėse mokyklose. Pagal „Pamatinių taisyklių“ nuostatus, „vedėjai ir mokytojai skiriami administracijos šefo. Jis nustato jiems atlyginimą“. Tad mokytojai turėjo paklusti okupantų nurodymams, bet mokyklose vyko nuolatiniai susidūrimai su vokiečiais kariais mokytojais ir su okupaciniais organais. Šie susidūrimai Marijampolėje, Kaune, Šiauliuose jungė tiek mokinių, tiek ir mokytojų kolektyvą.

Kauno, Šiaulių ir kai kuriose kitose mokyklose buvo jaučiamos klerikalinės tendencijos. Ten aktyviai veikė klerikalinės krypties moksleivių ateitininkų organizacija. Šios organizacijos nariai persekiavo pažangesnes pažiūras reiškiančius mokinius. Okupacijos metais ateitininkai leido žurnalą „Ateitis“. Jį leisti okupaciniai organai pavedė ateitininkų ideologui prelatui A. Dambrauskui. Kartu šiose mokyklose augo ir pasipriešinimas okupantams bei antiklerikalinės nuotaikos, kurios ypač sustiprėjo į mokinių eiles įsiliejus iš Rusijos grįžusių lietuvių mokyklų mokiniams. Apskritai, moksleivių gyvenimas ir mokymosi sąlygos buvo labai sunkios. Tai galima spręsti iš šio vaizdelio: „Prie vokiečių daugeliui mokinių tekdavo pabadauti ir apiplyšusiems pavaikščioti. Mat, pradžioje žymi gimnazijos mokinių dalis buvo įvairių lietuvių prieglaudų jaunuomenė (...) Vokiečių valdžia nustatydavo vaikams tokią valgio porciją, kad jie vos vegetuoti begalėdavo (...)

⁴⁰ „Židinys“, 1937, Nr. 4, p. 461—463.

⁴¹ „Karo archyvas“, kn. 3, p. 107.

Įvairūs okupantai įsiverždavo į prieglaudą ir kai kada rekvizuodavo jų maisto sandėlius... Daugelis prieglaudų vaikų ir gimnazijos mokinių sirgo įvairiomis limpamomis ligomis ir negalėjo normaliai lankyti gimnazijos pamokas. Kai kuriems tekdavo apleisti žymus pamokų skaičius per didesnius šalčius, nes neturėjo šilto apavo“⁴².

Sunkus buvo darbas viešosiose mokyklose. Jis vaizdingai aprašytas monografijoje „Biržų gimnazija“. Ten rašoma: „Mokytojai visi jauni, pilni energijos ir pasiryžimo dirbti, bet pedagoginio darbo dirvoje varą dar pirmąją vagą. Darbo sąlygos sunkios: mokinių amžius labai nevienodas (vienoje klasėje sėdi šalia 10—11 metų vaikiuko 20 metų jaunikaitis arba mergaitė), pritaikyti prie savo auklėtinių sunku, vadovėlių gimtąja kalba trūksta, mokslo priemonių beveik jokių nėra, mokslo terminologija dar tik kuriama. Tokiose sąlygose būtų sunku dirbti ir prityrusiems pedagogams, o pradantiems tuo labiau (...). Kai kurie terminai ir posakiai mėginami pačių sukurti, pvz., „mokytojų gurguolė“ (suprask „mokytojų taryba“). Mokiniai įtraukti į darbą nesiseka“⁴³. Darbą apsunkindavo ir tai, kad Kaune. Šiauliuose ir kitur okupantai vis norėdavo užgrobti mokyklų patalpas, be to, nepagrįstus reikalavimus keldavo kariai mokytojai, trukdydavo okupacinė administracija, stokojo patyrimo mokyklos darbe, prisidėdavo įvairūs materialiniai trūkumai, skirtingas mokinių amžius ir pasiruošimas. Sunkumų mokyklos darbe būdavo ir dėl direktorių nesiskaitymo su mokytojais, dėl savavališko gimnazijos reikalų tvarkymo, pvz., Kauno vidurinėje mokykloje, kur direktoriumi buvo klerikalų vadeiva P. Dovydaitis⁴⁴. Bet mokytojų atsidavimas darbui, vaikų noras mokytis, darbo liaudies parama ir rūpinimasis mokyklomis nugalėdavo visus sunkumus.

Susitarę su Vilniaus diecezijos administratoriumi, okupantai iš pradžių, kaip jau minėjome, toleravo Vilniuje ir visame krašte lenkų dvarininkų ir prolenkiškai nusiteikusių dvasininkijos veiklą švietimo srityje. Jie kurį laiką leido veikti ir lenkų buržuazijos įsteigtiems universitetinio pobūdžio kursams. Imperialistinė Vokietija svajoto sukurti satelitinę Lenkiją ir jai, 1916 m. rugpiūčio 11—12 d. Vienoje Vokietijos kanclerio pasitarime su Austrijos—Vengrijos užsienio reikalų ministru baronu von Burianu, buvo numatę atiduoti Vilnių⁴⁵. Tad vokiečiai nenorėjo erzinti lenkiškai nusiteikusių dvarininkiją ir dvasininkiją. Tik vėliau okupantai išleido įsakymą, draudžiantį bet kokias mokslo įstaigas, turinčias „universiteto išvaizdą“. Užkietėjęs militaristas generolas Ludendorfas savo atsiminimuose rašo: „Lenkai labai greitai parodė švietimo srityje didelį veiklumą. Jie norėjo Vilniuje atidaryti universitetą, bet aš nesutikau“⁴⁶.

Krašte trūko specialistų, ypač žemės ūkiui. Specialistų ruošimu rūpinosi ir lietuvių visuomenė. Bet okupantai šio krašto gyventojus laikė nesubrendusiais aukštajam mokslui. Tikėdami okupuotas žemes prisijungti prie Reicho, jie neslėpė, kad aukštąjį mokslą laiko privilegija, kuri galės būti suteikiama ypatingais atvejais ir tik Vokietijos universitetuose. Norint suklaidinti okupantus, lietuvių visuomenėje kilo sumanymas įsteigti Dotnuvoje, ten iki karo veikusios Kauno vidurinės žemės ūkio mokyklos bazėje, aukštąją žemės ūkio mokyklą. Tačiau užkietėjęs kolonizatorius Oberosto žemės kultūros skyriaus vedėjas K. von Riumkeris į šį sumanymą atsakė: „Obost kraštas ir žmonės dar nėra subrendę žemės ūkio aukštajai mokyklai“. Kitas kolonizatorius G. Gotheinas skelbė, jog lietuvių, latvių, gudų ir

⁴² Vilniaus lietuvių gimnazija, Vilnius, 1925, p. 11—13.

⁴³ J u r g i s K u t r a, Biržų gimnazija, 1931, p. 34—35.

⁴⁴ VVU Biblioteka, Rankraščių skyrius, Rš. 1845.

⁴⁵ E. L u d e n d o r f, Urkunden der Obersten Heeresleitung über ihre Tätigkeit 1916—18, Berlin, 1920, p. 298.

⁴⁶ E. L u d e n d o r f, Meine Kriegserinnerungen 1914—1918, Berlin, 1919, p. 154.

ukrainiečių yra per maža, kad jie galėtų apmokėti brangius universitetus ir techniškas mokyklas, jie turėtų pasitenkinti vidurinėmis ir amatų mokyklomis⁴⁷. Vadinas, aukštųjų mokyklų lankymas, okupantų nuomone, yra „išrinktosios vokiečių tautos“ privilegija.

Okupacijos pradžioje lietuvių, taip pat ir žydų visuomenė buvo įsteigę Vilniuje liaudies universitetus. Bet 1916 m. vasario 19 d. Oberosto įsakymu jie buvo uždaryti.

Mokyklų, ypač vidurinių, steigimą labai kliudė tai, kad trūko įvairių specialybių mokytojų. Todėl lietuvių visuomenėje buvo nuolat keliama mintis, kad reikia steigti krašte aukštąją mokyklą. Bet šis sumanymas nebuvo įgyvendintas. Okupacijos metais Šveicarijoje veikęs bažnytininkas A. Steponaitis nurodo: „Jau buvo pradėtas un-to remontas, bet karaliaus išrinkimo klausimas vėl sustabdė viską“⁴⁸. Lietuvių buržuazijai karaliai buvo svarbesni, negu aukštoji mokykla krašte. V. Mickevičius-Kapsukas nurodo: „Lietuvių buržuazinės inteligentijos viršūnė (...) pradėjo nukentėjusiųjų dėl karo šelpimą, bet visų pirma save susišelpė — ir materialiai, ir politiškai. Taip buvo ir Lietuvoje, ir Rusijoje“⁴⁹. Lietuviškosios buržuazijos viršūnė galėjo pasireikšti švietimo srityje, ypač okupacijos pradžioje, kai dar nebuvo draudžiama steigti mokyklas, kai nebuvo paskelbtos švietimą žlugdančios „Pamatinės taisyklės“, bet ji to nepadarė.

Tik 1918—1919 m. įkūrus Tarybų valdžią, universiteto steigimo klausimas buvo išjudintas.

* * *

Viešosiose mokyklose, ypač tose, kur mokytojavo vokiečių kariai, darbo metodai ir pedagoginės pažiūros buvo reakcinės. Jie, norėdami padaryti vaikus klusnius, plačiai taikė mokykloje fizines bausmes, mokinius mušė, tampė už ausų ir pan. Vieni vaikai turėdavo laikyti nusikaltusįjį, o kiti jį mušti⁵⁰. Lietuvoje mokę vokiečių mokytojai mokė vaikus smūgiais, antausiais ir kitomis panašiomis priemonėmis.

Prūsijos mokyklų įstatymas leido mokyklose vartoti fizines bausmes. Bet ten bausmė buvo lyg ir apiforminama — įrašoma į mokyklos bausmių knygą. Okupuotame krašte buvo baudžiama laisvai, su būdingu okupantams sadizmu. Šiaulių gimnazijos mokiniai buvo sumušti už tai, kad priešino vokiečių okupantų reikalavimui apleisti mokyklos pastatą. Antanas Venclova romane „Draugystė“ aprašo okupacijos metais veikusioje mokykloje žiaurų atsitikimą. Jis kiek šaržuotas, bet tipiškas ir vaizdus. Nenuostabu, kad vaikai bijodavo tokių mokyklų.

Mokyklose pasenusiu katekizminių-tetinių metodu, klausimo-atsakymo forma, buvo pravedami su mokiniais įvairūs pasikalbėjimai, kuriuose buvo tyčiojama iš mokinių.

Įtikinimui mokyklose būdavo sugalvojami kurioziškiausi palyginimai. Štai, supažindindamas mokinius su vokiečių imperijos vėliavos spalvomis, vienoje Šakių apskrities mokykloje mokytojas klausdavo mokinių: „Koks paukštis vokiškas?“ Mokinys turėdavo atsakyti: „Gandras“. „Kodėl?“ — klausdavo vėl mokytojas. Mokinys atsakydavo: „Todėl, kad sparnai juodi, pats baltas, kojos raudonos“. Šios spalvos buvo Vokietijos imperijos vėliavoje⁵¹.

Vokiečių kalba buvo privaloma visose mokyklose po 10—16 pamokų savaitėje. Okupantai nurodinėjo, kad vietinė dvasininkija, su kuria buvo

⁴⁷ „Karo archyvas“, kn. 7, p. 218.

⁴⁸ A. Steponaitis, Atsiminimai 1914—1919, Kaunas, 1940, p. 182.

⁴⁹ V. Kapsukas, Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir Tarybų valdžia, leid. 2, Vilnius, 1958, p. 15.

⁵⁰ Antanas Venclova, Draugystė, Vilnius, 1961.

⁵¹ J. Vindikas, „Mokykla ir gyvenimas“, 1936, Nr. 4, p. 154.

taręsi, nesipriešino vokiečių kalbos, kaip dėstomojo dalyko, įvedimui. Mokyklos, nesutinkančios įvesti vokiečių kalbą, buvo uždaromos, pvz., Vilniaus lietuvių mokyklos.

Okupacinės valdžios leidžiamoje spaudoje buvo reikalaujama mokytis vokiškai. Tas reikalavimas buvo įžeidžiantis, niekinantis. „Dabartis“ rašė: „Jeigu aš nereikalaučiau iš mūsų vyriausybės, kad ji įsakytų pradedamose mokyklose mokytį savo vaikus vokiškai, tai aš iš tikro būčiau ar kvailas ar nemylįs savo vaikus tėvas. . . Vokiečiai turi įvairių knygų keletą milijonų, lietuviai gi įvairių brošiūrėlių tik tai kelis šimtus, kurių veltui ieškoti pasaulio raštijoje. . .“⁵²

Vietos gyventojai buvo raginami atsisakyti gimtosios kalbos mokymo ir mokytį savo vaikus tik vokiškai. Kokiais argumentais tai buvo grindžiama, rodo Oberosto 1916 m. kovo 20 d. pranešimas. Pagal jį, Kalvarijos kreizhauptmanas siūlė: „Laikinai atsižadėti lenkų ir lietuvių kalbų, kaip dėstomųjų kalbų“, nes „vaikai tiek laiko pragyvenę karo apystovose yra silpnasveikačiai (. . .) neturi reikalingų dvasinių impulsų ir todėl negali būti perkrauti“⁵³.

„Nuostatų“ skyriuje apie vokiečių kalbos mokymą nurodoma: „vokiečių kalbos mokymui vartotinas ne vertimų (deduktyvinis), bet natūralusis (induktyvinis) metodas“. Slaptuose raštuose pabrėžiama: „kas liečia vokiečių kalbą, kaip dėstomąjį dalyką, pageidaujama, kad visi mokytojai su natūraliniu kalbos mokymo metodu, kuris remiasi praktika, kiek galint greičiau susipažintų.“ Pagal tai buvo sudarytos programos. Programose buvo ir metodiniai nurodymai, kur reikalaujama kasdien vieną valandą skirti vokiečių kalbos pasikalbėjimų pratimams nustatyta tematika. Šių pamokų metu draudžiama nevokiškai kalbėti. Skaityti leidžiama, tik naudojantis garsiniu skaitymo metodu. Kariai mokytojai pravedavo įvairius, kartais net absurdiškus pasikalbėjimus.

Pagal mokymo planą vieną iš pagrindinių vietų užėmė tikyba, kuriai buvo skirta 4—5 pamokos, vokiečių kalbai — 10—16 pamokų ir skaičiavimui — 3—5 pamokos savaitėje. Pagrindinis dėmesys skaičiavimo pamokose buvo skiriamas greitajam mintiniam skaičiavimui. Istorijos programa buvo sudaryta vokiečių istorijos pagrindu: prasidėjo pirmojo pasaulinio karo laimėjimais ir baigėsi Fridrichu ir kryžiuočiais. Programa sudaryta taip, kad išryškintų vokiečių rasės „pranašumą“ ir „didybę“.

1916 m. balandžio 22 d. Oberostas išleido raštą, kuriame reikalavo, kad mokyklinis jaunimas būtų mokomas per gimnastikos pamokas ir žaidimus sveikinti vokiečių kariškius. To rašto pagrindu buvo išleisti atitinkami įsakymai. Šiaulių miesto valdytojas Moerbachas išleido tokį įsakymą: „Visi miesto vyrai, moteros ir vaikai turi vokiečiu apicierius uzimancius vieta vokiečiu karumenes mondagei sveikinti.

Toliaus tur visi gyventojai vokiečiu kareiviams ant gatves vieta duoti ir reiktu nuo trotuora nuzengti.

Pasipriesijimas bus astrei baudziamas“⁵⁴.

Moksleiviai buvo verčiami dirbti okupantams įvairius darbus. Kybartuose mokiniai turėjo auginti skirtame darže kopūstus ir juos perduoti vietos komendantūrai. Vilkaviškio mokyklos mokiniai turėjo okupantų įstaigoms piauti malkas, rinkti jų valdomame Simanėliškių dvare varputį. Visos mokyklos buvo įpareigtos rinkti įvairius augalus, sėklas, paukščių kiaušinius, varniukus ir kt. Surinktus daiktus reikėjo pristatyti atitinkamoms okupacinėms įstaigoms.

⁵² „Dabartis“, 1918, Nr. 93.

⁵³ „Židinys“, 1937, Nr. 3, p. 326.

⁵⁴ „Židinys“, 1937, Nr. 4, p. 455.

„Vokiečių imperialistai buvo nusistatę, vis tiek kokia kaina, suvokietinti Lietuvą. Apie tai atvirai rašė Rorbachas, Karge (iš Karaliaučiaus) ir kiti. Vokietijos reichstago atstovas Gorsleris tiesiai pasakė 1916 m. žiemą, jog jaunoji lietuvių karta jau būsianti suvokietinta. Ir ta kryptimi (...) jie iš visų jėgų veikė. Kad greičiau galima būtų suvokietinti Lietuvą, nutarta buvo kuo plačiausiai kolonizuoti ją vokiečiais“⁵⁵. Šiais žodžiais V. Mickevičius-Kapsukas nusako pagrindinius vokiškųjų okupantų tikslus. Siekdami suvokietinti kraštą, okupantai visų pirma stengėsi sustiprinti vokiškąjį elementą jame. Ypač jie rėmė vokiečių kolonistus, įkurdintus Suvalkijoje, esantį jai Prūsų valdžioje. Oberosto gyventojų surašymo duomenimis, Marijampolėje, Naumiestyje ir Suvalkuose buvo 17 123 vokiečiai. Nors vietiniai vokiečiai sudarė Lietuvoje nedidelę gyventojų grupę, bet okupantų globojami, jie laikė save privilegijuotais krašto šeiminkais, palaikė glaudžius santykius su okupacinėmis įstaigomis ir turėjo joms įtakos. Šio negausaus vokiškojo elemento stiprinimui, jo vaikų auklėjimui ultranacionalistine vokiška dvasia, 1916 m. spalio mėn. Oberosto teritorijoje veikė 135 mokyklos su 1966 mokiniais, kuriose buvo dėstoma vokiečių kalba. 1917 m. pabaigoje mokyklų skaičius išaugo net iki 169 su 2698 mokiniais. Šiose mokyklose dirbo daugiausia vietos vokiečiai mokytojai arba vokiečių kariai. „Veiveriuose dirbo du kariškiai landšturmistai, kurie mokė vokiškai. Tokios mokyklos veikė Kalvarijoje, Marijampolėje, Vilkaviškyje, Kybartuose, Kėdainiuose, Vištytyje, Pajevonyje, Lankupėnuose ir kitur, ypač Vokietijos pasienyje“⁵⁶.

Mokymas šiose mokyklose buvo tendencingas, persunktas vokiškuoju šovinizmu. Vadovėliai buvo gaunami iš Vokietijos. Šios mokyklos buvo aprūpintos vokiškomis bibliotekėlėmis, kurių knygos buvo suaukotos Vokietijoje ir Oberosto specialiai parinktos.

1916 ir 1917 m. vasarą vokiškieji okupantai bandė šių mokyklų mokinius vasarai išvežti iš miestų į kaimą arba į kokį dvarą, kur vaikai turėtų pakenčiamas vasaravimo bei mitybos sąlygas ir būtų izoliuoti iš įprastinės aplinkos. Tuo okupantai siekė sustiprinti šių vaikų ultranacionalistinę vokišką dvasią. Ignatkos dvare, Baltstogės apskrityje, vasaravo nuo pavasario iki 1917 m. rugsėjo 15 d. Baltstogės vokiečių mokyklos 110 mokinių⁵⁷. Vasaravo Kėdainių ir kai kurių kitų vokiečių mokyklų mokiniai. 1917 m. Saksonijos krašto vyriausybė iškėlė sumanymą, jog Oberosto valdomoje teritorijoje gali vasaroti ne tik miestų mokyklų vokiečių kilmės vaikai, bet ir vaikai iš Saksonijos. Šį Saksonijos krašto vyriausybės sumanymą parėmė Oberosto administracija, nes: 1) trūkstant maisto Vokietijoje, vaikų išvežimas vasarai būtų šioks toks palengvinimas ir vaikai fiziškai sustiprėtų; 2) Lietuvoje surenkami produktai, ypač vasaros mėnesiais, būtų tikslingiau sunaudojami; 3) iš Vokietijos atgabenti vaikai veiktų vietinius, ypač vokiečių kilmės vaikus, tautinū, kalbiniu ir „moraliniu“ atžvilgiais; 4) politiniais tikslais toks suartėjimas naudingas, kadangi numatoma prijungti Oberosto plotus prie Saksonijos žemių.

Mokyklų apygardos inspektoriui Kairiui buvo pavesta paruošti realų planą šiam sumanymui įvykdyti. 1917 m. gegužės 13 d. okupacinės administracijos viršininkui buvo įteiktas projektas, kuriame numatoma panau-

⁵⁵ V. Kapsukas, Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir Tarybų valdžia, leid. 2, Vilnius, 1958, p. 17.

⁵⁶ J. Basanavičius, Iš lietuvių gyvenimo 1915—1917 po vokiečių jungu, Vilnius, 1919, p. 12.

⁵⁷ Verwaltungsbericht Bialystok—Grodno 1917.IV.1—1917.VII.30.

doti septynis kreizus. Svarstant projektą, kreizų skaičius buvo padidintas, be to, Giruliuose buvo numatyta įsteigti mokinių stovyklą, kuri būtų aprūpinta produktais iš Kretingos kreizo.

Vasarojimui buvo numatyta siūsti 9—14 metų vaikus vienuolikai savaitėms, pradedant 1917 m. birželio 15 d., grupėmis po 25 vaikus su palydovu vokiečių. Tūrimais duomenimis, Saksonijos vaikai 1917 m. vasarą praleido Kėdainiuose, Gardino bei Suvalkų apylinkėse ir Giruliuose. Maisto produktais šias stovyklas aprūpindavo kreizo ūkio skyrius iš kreizo išteklių⁵⁸. Vėliau, pasikeitus politinėms sąlygoms, suaktyvėjus revoliucinei veiklai, vaikai nebuvo gabenami į Lietuvą.

* *
*

Mokyklų apygardų inspektoriams padėti buvo skiriami įvairiose vietose dirbantieji karinės tarnybos kariai vokiečiai. Kadangi kiekviename mieste ar kreize jų buvo keletas, tai vienas jų buvo skiriamas vyriausiuoju: miestuose — hauptlėreris, kreizuose — kreizlėreris. Jie nebuvo pritvirtinti prie kurios nors mokyklos ir prižiūrėjo visų mokyklų darbą. Pagal „Nuostatus“ kiekvieną metų ketvirtį vienas iš jų turėjo iš pagrindų patikrinti mokyklą ar klasę. Oberosto teritorijoje iš viso buvo 135 kariai mokytojai, iš kurių 31 buvo hauptlėreris, o 23 — kreizlėreriai. Juos parenkant, buvo žiūrima, kad jie tiktų tik įgulos tarnybai, būtų pedagogai ir mokėtų kurią nors vietos kalbą. Pedagogai iš jų buvo vos keli. Sunkiausias buvo trečiasis reikalavimas, nes retas kuris jų mokėjo lietuviškai, nė vienas nemokėjo baltarusiškai, o daugiau kaip pusė mokėjo gerai lenkiškai ir buvo kilę iš Poznanės. Iš 135 karių mokytojų lietuviškai šiek tiek mokėjo 13 asmenų, todėl mokyklų tikrinimas buvo tik formalus. Tikrinta, kiek išmokta vokiečių kalbos, kokios dainuojamos vokiškos dainos, kokie vadovėliai vartojami, ar jie aprobuoti Oberosto ir pan. Lankydami mokyklas, jie turėjo: „mažiau reikšmės priduoti patikrinimui mokytojo ir klasės stovio, kiek metodiniais nurodymais, parodomomis pamokomis ir pedagoginiais aptarimais stengtis privesti vietines mokymo pajėgas prie tikslingo mokymo“⁶⁰. Okupacijos sąlygomis ne viskas buvo vykdoma, o „tikslingo mokymo“ tikslas buvo germanizavimas.

Mokytojų buitis okupacijos sąlygomis buvo nelengva, tik darbo žmonių rūpesiais tuo metu lengvino mokytojo darbą. Mokytojai vokiečiai gavo karinį davinį, atlyginimą ir išsisuko nuo fronto sunkumų. Vietinius mokytojus skyrė ir atleidinėjo okupaciniai organai. Pagal „Pamatines taisykles“ jie galėjo mokytojus bausti: 1) įspėjimu ir papeikimu, 2) pinigine bauda iki 20 markių. Teisę bausti turėjo mokyklų inspektoriai. Bet okupaciniai organai šių normų nesilaikė. Su mokytojais ir mokiniais jie elgdavosi nepakenčiamai. Šimtai mokytojų vargo Vokietijos ir vietos koncentracijos stovyklose, buvo mušami, kankinami arba šaudomi be teismo. Tai rodo tokie faktai: Panevėžio apylinkės mokytojus J. Indriūną ir Štampelį už pasipriešinimą vokietinimui išvežė į Vokietijos kalėjimus, Šiaulių vidurinės mokyklos direktorių J. Galdiką už pasipriešinimą vokietinimo tendencijoms mokykloje išvežė į koncentracijos stovyklą Vokietijoje; mokytoją A. Gėgžną, atsisakiusį vykti į okupantų organizuotus Kaune mokytojų kursus, taip pat išvežė į Vokietiją; Gruzdžių mokytoją Trečioką sumušė, nes nenusiėmė kepurės prieš vokiečių leitenantą; Budraičių mokytoją Dantaitę nušovė be jokio teismo; mokytojas V. Jonuška sėdėjo Panevėžio kalėjime pasmerktas mirti⁵⁹. Lie-

⁵⁸ Iš K. Jablonskio rankraščių.

⁶⁰ Iš K. Jablonskio rankraščių.

⁵⁹ „Karo archyvas“, kn. 7, p. 228.

tuvių spaudoje buvo daug rašoma apie įvykį Marijampolės vidurinėje mokykloje, kur vokiečių puskarininkis Rimkus, kitiems mokytojams matant, sumušė mokytoją Draugelytę. Nukentėjusiųjų sąrašas begalinis. Rašytojas Gudaitis-Guzevičius „Kalvio Ignoto teisybėje“ vaizdžiai aprašė okupantų elgesį su mokytojais.

„Pamatinėse taisyklėse“, be apygardų, kreizų mokyklų inspektorių, buvo numatyta ir vietos mokyklų inspektoriai. Jais buvo skiriama vietos dvasininkai, kurie gerai pažino vietos sąlygas. Virbalyje vietos mokyklų inspektoriumi buvo smarkus germanizatorius kunigas Brunau, Marijampolėje — Mejeris. Kitur mokyklų priežiūra buvo pavesta vietos katalikų ir protestantų dvasininkams. Mokyklose daug kur dirbo mokytojais kariai ar vietos vokiečiai. Pagal Oberosto nurodymą vietos gyventojas negalėjo būti karių mokytojų viršininku. Vietos dvasininkai, paskirti vietos mokyklų inspektoriais, neturėjo teisės tikrinti arba įsakinėti mokykloje dirbusiam vokiečių tautybės asmeniui. Teko ieškoti išeities. Į paskelbtus Vokietijos spaudoje atsišaukimus atsiliepė vos keletas pretendentų į mokyklų inspektorius. Darbui mokyklose ir mokyklų veiklai prižiūrėti vyresniaisiais mokytojais buvo paskirta apie du šimtus vokiečių landšturmistų, puskarininkių, feldfobelijų. Okupacinė administracija juos vadino kariais mokytojais. Jie kartu su kitais vokiečių okupantų atstovais bei pakalikais — vietos vokiečiais ir vietine buržuazija — vykdė Oberosto politiką švietimo srityje.

* *
*

Pasinaudodami susidariusia padėtimi, vos tik užėjus okupantams, darbo žmonės įsteigė Lietuvoje daug mokyklų. Tai neatitiko vokiškųjų okupantų tikslų. Išleistomis „Pamatinėmis taisyklėmis“ ir kitokiais nuostatais jie pajungė mokyklas okupaciniams organams ir tuo siekė sužlugdyti švietimą. Žymiai sumažėjo veikiančių mokyklų skaičius. Bet vis dėlto sužlugdyti švietimo, likviduoti darbo žmonių įsteigtų mokyklų krašte okupantams nepavyko. Darbo žmonės surado kitas formas vaikų mokymui. Ėmė veikti slaptos ir pusiau slaptos mokyklos. Viešųjų mokyklų sumažėjo. Vargas, skurdas, o svarbiausia priešinimasis vokietinimo pastangoms privertė daugelį tėvų atsiimti savo vaikus iš suvokietintų mokyklų. Darbo žmonių pasipriešinimas okupantų pastangoms vis didėjo. Į pasipriešinimo judėjimą įsijungė pažangioji visuomenė, mokytojai. Pažangūs mokytojai švietė kaimo jaunimą, slaptaï nu okupantų ruošė vaidinimus, vakarus, jaunimą įtraukdavo į kultūrinį ir politinį darbą. Kai kur mokytojų pastangomis buvo leidžiami pagrindiniai laikraščiai, atsišaukimai, proklamacijos. Panevėžio apylinkėje mokytojai Indriūnas, Jonuška, Štampelis ir kiti slaptaï leido laikraštėlį „Laisvės kelias“. Prie jo leidimo prisidėjo ir rašytoja G. Petkevičaitė. Vilkaviškyje, Šiauliuose ir kitose vietose išsivystė panaši veikla. Netobuli buvo šie leidiniai, nebuvo dar juose revoliucinės kovos, bet jaunimas juose buvo raginamas šviestis, priešintis okupantams, valstiečiai raginami slapstyti nuo okupantų, neiti jiems tarnauti, nevažiuoti į darbus⁶¹. Vokiečiams iššifravus tokius leidinius, daugelis mokytojų nukentėjo, žuvo. Taip atsitiko Vilkaviškio apskrityje, kur, vietiniams, vokiečiams išdavus, buvo sudaryta byla ir nubausta daugelis žmonių, jų tarpe ir mokytojų. Šiauliuose aktyviai veikė vidurinės mokyklos mokytojai S. Brašiškis ir Simonas Grybas, Seduvoje, vėliau Kaišiadoryse, mokytojas A. Jakševičius, kuris 1918—1919 m. buvo Lietuvos Laikinosios revoliucinės darbininkų ir valstiečių vyriausybės nariu. Labai veiklus Rokiškio apskrityje buvo mokytojas Eduardas

⁶¹ „Karo archyvas“, kn. 7, p. 228.

Tičkus. Pasipriešinimas augo. Didžioji Spalio revoliucija, jos gaivinanti dvasia dar labiau suaktyvino masių veiklą. „Atėjusios į Lietuvą žinios apie Rusijoje įvykusią Spalio socialistinę revoliuciją dar labiau skatino Lietuvos darbo žmones imtis kovos (. . .) Okupantai šaudė nepatenkintuosius darbininkus ir darbo valstiečius, bet neapykanta okupantams buvo tokia didelė, kad stiprėjančios revoliucinės kovos nebebuvo galima sulaukyti jokių teroru“⁶².

Kova dėl švietimo dar labiau įsiliepsnojo, ir mokyklų skaičius ėmė sparčiai augti. Darbo žmonės nebesitenkino liaudies mokyklomis. Įvairiose vietose, didesniuose miestuose ėmė organizuoti progimnazijas, gimnazijas, specialiąsias mokyklas. Rūpintasi suaugusiųjų švietimu, aukštosiomis mokyklomis.

Sudarius Bresto taikos sutartį, galėjo grįžti karo pabėgėliai ir evakuotoji gyventojų dalis. Grįžo lietuviškos mokyklos, mokiniai, mokytojai. Jie atnešė į mokyklas pažangias idėjas, gaivią revoliucinę dvasią. Įsigalėję mokyklose bažnytininkai, jų metodai, jų skelbiamos idėjos turėjo užleisti vietą pažangesnėms mintims, labiau pasiruošusiam pedagoginiam darbui personalui.

Įsikūrus Lietuvos Komunistų Partijai ir Tarybinės valdžios organams, betarpiškai veikiant Spalio Revoliucijos idėjoms darbo žmonių aktyvumą, pasipriešinimas okupantams išaugo, įgavo platų užmojį.

ŠALTINIAI

1. CV Spalio revoliucinis archyvas, f. 1318, b. 52.
2. CVA, 1208-F-r, b. 967.
3. Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. universiteto Biblioteka, Rankraščių skyrius.

LITERATŪRA

1. B a s a n a v i č i u s J., Iš lietuvių gyvenimo 1915—1917 po vokiečių jungu, Vilnius, 1919.
2. C o l l i a n d e r B ö r j e, Die Beziehungen zwischen Litauen und Deutschland während der Okkupation 1915—1918, Abo, 1935.
3. Das Land Ober Ost, Deutsche Arbeit in den Verwaltungsbezirken Kurland, Litauen und Bialystok—Grodno, Stuttgart, 1917.
4. G ł a s e r S t e f a n, Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915—1917. Stosunki, prawne, Lwów, 1929.
5. K a p s u k a s V., Pirmoji Lietuvos proletarinė revoliucija ir Tarybų valdžia, 2 leidimas, Vilnius, 1958.
6. Š a r m a i t i s R., Darbo žmonių kova dėl Tarybų valdžios Lietuvoje 1918—1919 m., Vilnius, 1948.
7. Z e m k e H a n s, Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges, Berlin, 1936.

СТРЕМЛЕНИЕ ТРУДЯЩИХСЯ ЛИТВЫ К ПРОСВЕЩЕНИЮ ВО ВРЕМЯ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ 1915—1917 гг.

А. ЭНДЗИНАС

Резюме

Летом 1914 г. развязалась первая мировая война. Под угрозой вторжения германской армии из прифронтовой полосы началась эвакуация мирных жителей, уездных и губернских учреждений. Вместе с ними эвакуировались общеобразовательные и специальные учебные заведения, высшие начальные школы, почти весь учительский состав низших школ.

⁶² R. Š a r m a i t i s, Darbo žmonių kova dėl Tarybų valdžios Lietuvoje 1918—1919 m., Vilnius, 1948, p. 7.

На захваченной немецкими войсками территории, прилегающей к Восточной Пруссии, была установлена военно-оккупационная власть («Оберост»). Эта территория подразделялась на армейские этапы с подчиняющимися Оберосту местными военными властями.

Трудящиеся массы Литвы, которые до революции 1905 г. боролись против проводимой царскими школами обрусительной политики, а с 1905 г. — против реакционной политики царского режима, проявлявшейся и в школьном деле, сказали свое слово в области просвещения и во время этой грабительской немецкой оккупации. Оккупантами проводилась анти-просветительная политика. Однако, оккупационные органы были всецело заняты ограблением края и сначала ограничивались запрещением преподавания русского языка.

Пробужденное революционной борьбой 1905 г., местное трудовое население воспользовавшись эвакуацией царских учреждений и отдалающихся военных действий приступило к организации школ с преподаванием на родном языке. Это осуществлялось без руководства со стороны реакционной буржуазии. Организация школ происходила при отсутствии квалифицированных учительских кадров. Таким образом, в начале оккупации было создано более тысячи школ.

«Оберост» запретил организацию школ и издал «Основной устав школьного дела». В нем выражается антипросветительная политика, стремление к онемечиванию населения и подчинению школы политике немецких «культуртрегеров». Практическое осуществление этой политики повлекло за собой значительное сокращение числа школ. Снизилась также численность учащихся, так как население отказывалось посылать своих детей в онемеченные школы. Учащихся этих школ принуждали работать на оккупантов. Обращение с учащимися и с педагогическим учительским составом было зверское. Это особенно проявилось в избиении учащихся Шяуляйской средней школы. Широкое распространение получили в этот период подпольные или полутайные школы.

Под влиянием Великой Октябрьской социалистической революции активизировалась деятельность местных жителей и в области просвещения. Трудящиеся приступили к организации средних, специальных и высших учебных заведений. Эта деятельность еще более активизировалась после возвращения литовских беженцев со своими школами. Особенно много было сделано в области просвещения во время создания Советской власти в Литве в 1918 году.